

Çuvaşlarda İslâm ve Çuvaş Etniğindeki Değişimde İslâmın Rolü

Durmuş ARIK*

ABSTRACT

Chuvashes are the descendants of Idil-Bulgarians who had accepted Islam firstly as a state religion in Turkish history. Some of them have kept the traditional Turkish believes alive up to the present day. Today they have been regarded as a Christian Turkish community. Therefore Chuvashes have an exceptional place from the point of view of the history of religions and the history of Turkish culture in Turkish world. From the time Chuvashes began to accept Islam to the present, generally those who had been living in the rural area accepted Islam superficially. Thus Islam was not effective in their moral life. But afterwards among Chuvashes who accepted Islam were imams, muazzins, teachers in a madrasa and the other religious affairs. However many of them who accepted Islam, had been Tatarized through fusion with Tatars who were strong representatives of Islam in the Volga-Ural region. This caused Chuvashes to define themselves as Tatars. In the same time the Muslim Chuvashes have been registrated as Tatars in written sources. Chuvashes who had been continuing traditional religious believes were also influenced from the Islamic culture. This influence has been seen on their rites, religious practices and terminologies. In this article, the relation of Chuvashes with Islam and the alteration ethnicity of them by way of Tatarization have been studied throughout the history.

Keywords: Christian Turks, Idil (Volga)-Bulgar, Chuvash, Tatar, Islam

1. Giriř

Rusya Federasyonu'nda günümüzde mensupları bakımından Ortodoks Hristiyanlıktan sonra ikinci sırayı İslâm almaktadır. İslâmın Rusya Federasyonu'nda Kuzey Kafkaslar'da, Tataristan, Başkurdistan, Çuvaşistan, Udmurt, Mari Cumhuriyetlerinde, Ulyanovsk (Simbirsk), Kuybiřev, Astrahan, Perm, Gorkov, Sredlov oblastlarında, ayrıca Moskova, Leningrad ve bir dizi Sibiryâ Őhrinde çok sayıda mensubu bulunmaktadır.¹ Rusya Federasyonu'na dahil olan Çuvaşistan'da en yaygın dinin Hristiyanlık olduğu bilinmektedir. Bu nedenle Çu-

* **Dr.**, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dinler Tarihi Anabilim Dalı Araştırma Görevlisi.

1 L.Yu.Braslavskiy, **İslâm v Çuvaşii, isstoriĉeskiye i kulturologiĉeskiye aspekti**, Çeboksarı 1997, 8.

vaşlar denilince onların Hristiyanlığı akla gelmekte ve Türk Dünyasında Çuvaşlar Hristiyan Türk gurupları² arasında sayılmaktadır. Ancak tarihi süreçte Çuvaşlar arasında İslâmın yayıldığı ve buna bağlı olarak Çuvaş etniğinde Tatarlaşma yönünde bir değişimin gerçekleştiği konusu araştırmacılar tarafından göz ardı edilerek, daha çok onların Hristiyanlığına vurgu yapılmaktadır. Günümüzde Çuvaşistan'da Müslüman olarak nitelendirilen gruplar bulunmaktadır. Bunların bir kısmı Tatar kökenlidir. Fakat Müslüman olduğu için Hristiyan ya da geleneksel din mensubu Çuvaşlardan kendisini ayırmak amacıyla Tatar olarak adlandırılan Çuvaşlar veya İslâmı kabul ederek Tatarlaşanlar da bunlar arasında yer almaktadır. Çuvaşistan dışında Tataristan'da, Başkurdistan'da ve komşu cumhuriyetlerde de Müslüman Çuvaşlar bulunmaktadır. Ancak bunların sayısı ve yerleşim yerleri hakkında yeterli bilgilerin öğrenilmesine belgelerdeki ve nüfus kayıtlarındaki eksik bilgi ve yanlış değerlendirmeler izin vermemektedir. Çuvaşların İslâm ile ilişkisi tarihî, siyasî ve sosyal şartlara göre değişmekte, bu süreç İdil-Bulgar Devleti döneminden XX. yüzyıla kadar uzun bir zaman dilimini kapsamaktadır. Bu makalede tarihî süreçte Çuvaşların İslâm ile ilişkisi ve buna bağlı olarak Çuvaş etniğindeki değişim incelenmeye çalışılacaktır.

2. Çuvaşların İslâm ile İlişkisi

Orta İdil bölgesinde İslâmın yayılmasıyla Çuvaşların İslâmı kabul süreci başlamaktadır. Çuvaşların İslâm ile ilişkisinde ve Çuvaş etniğindeki değişim sürecinde sırasıyla İslâm kültür sahası olarak nitelendirilebilecek olan İdil-Bulgar Devleti (X-XIII. yüzyıl), Altınordu Devleti (XIII-XV. yüzyıl) ve Kazan Hanlığı (XV-XVI. yüzyıl) dönemleri yer almaktadır. Bu süreçte daha sonra İdil-Ural bölgesinin Rusların eline geçtiği XVI. yüzyıldan günümüze kadar Hristiyan Rus kültür sahasının etkisinin görüldüğü tarihî aşamalar izlenmektedir. Bu son aşama kendi içinde yönetim ve uygulamalar bakımından farklılık gösteren Çarlık Rusyası (XVI-XX. yüzyıl başı), Sovyetler Birliği (1917-1991) ve Rusya Federasyonu (1991-....) gibi süreçleri içermektedir.

2.1. İslâm Kültür Sahasında Çuvaşlar

Günümüzde Rusya Federasyonu sınırları içinde bulunan İdil-Ural bölgesinde İslâmı ilk olarak kabul eden Türk topluluklarından birinin İdil Bulgarları olduğu bildirilmiştir.³ İdil-Bulgar Devleti bünyesinde birbiriyle akraba fakat farklı isimler taşıyan Türk boyları yaşamıştır. Bulgar adı bu Türk topluluklarının üst kimliğini oluşturmuştur. İslâmı, İdil-Bulgar devleti sınırları içerisinde yaşayan Türk topluluklarından biri olan Çuvaşlar da X. yüzyılın başlarından itibaren tanımaya ve kabul etmeye başlamıştır. Böylece Çuvaşlar İslâm kültür dairesine girmiştir. Bulgar devletinde IX-X. yüzyılda İslâm yayılmaya başlamış, günümüz

2 Hristiyanlık Çuvaşlar yanında, Tatarlar (Kreşin-Hristiyan Tatarlar), Gagavuzlar, Hakaslar, Gorno-Altay, Sahalar (Yakutlar), Dolganlar, Tofalar (Karagaslar) gibi Türk toplulukları ve Balkanlarda bulunan bazı Türk gurupları arasında yayılma imkânı bulmuştur. (Bkz. H.Güngör, **Türk Bodun Bilimi Araştırmaları**, Kayseri 1998, 15-16; V.A.Moşkov, **Balkan Yarımadasında Türk Kavimleri**, (Çev. E.İvanova), Kayseri 1999, 34-55).

3 Bkz. N.Yazıcı, **İlk Türk İslâm Devletleri Tarihi**, Ankara 1992, 68-70.

Samara ve Ulyanovsk (Simbirsk) vilayetlerinde, Kama ötesi ve Tataristan'ın güney batı, Çuvaşistan'ın güney-doğu bölgelerinde, kısmen de Mari, Mordva ve Udmurt topraklarında yaşayan Çuvaşların ataları olan Bulgarlar İslâmla karşılaşmıştır.⁴ Rus tarihçisi Solovyev Bulgarların din ve medeniyetine dair şu bilgileri vermiştir: “Öteden beri burasını (İdil boyunu) Müslüman Asya kendisine bir vatan yapmış, bu vatan artık bir göçebeler ordası olmayıp, bir medeniyet ocağı olmuştur. Eskiden beri burada tüccar ve zanaatçı Bulgar kavmi yerleşmişti. Rus Slavlarının Oka kıyılarında Hristiyan kiliseleri tesis etmeye başlamasından çok önce Bulgarlar İdil ve Kama sahillerinde Kur'an dinliyordu...”⁵ Bu ifadeler Bulgarların yerleşik hayata geçerek İslâm medeniyetine erken dönemde dahil olduklarını göstermesi bakımından önemli sayılmıştır.

Abbasi halifelerinden Muktedir Billah'ın Bulgar hükümdarı Almuş Şilki Oğlu'na 921 yılında gönderdiği elçilik heyetinde bulunan İbn Fadlan'ın seyahat notları Bulgar devleti hakkında bize orijinal bilgiler vermiştir. Bu notlarda Bulgar hükümdarının Abbasi halifesine başvurarak bazı isteklerde bulunduğu kaydedilmiştir. Bu istekler arasında; “İslâm'ın esaslarını ve ibadetlerini öğretecek alimler, camiler yaptırmak için uzmanlar; kendisini ve ülkesini düşmanlarına; hakanları, daha çok da idareci sınıfı Yahudi olan ve Bulgarların o zamanlar tâbi olduğu Hazarlara karşı kendilerini savunacak kaleler inşa etmek amacıyla mühendisler ve mimarlar gönderilmesi için yardım edilmesi”⁶ yer almıştır. Bulgar Devletinde İslâm, Bağdat halifesinin gönderdiği özel bir elçilik heyetinin geldiği 921/922 yılından itibaren resmî olarak devlet dini kabul edilmiştir. İdil-Bulgar Devletinde, halifeliğin elçilik heyeti gelmeden önce de İslâm tanınmıştır. Bunu İbn Fadlan'ın verdiği bilgiler ve başka bazı kayıtlar da doğrulamıştır.⁷ Eski Rusya ilimler akademisi üyelerinden P.Keppen Bulgar Türkleri arasına İslâmın VIII. veya IX. yüzyıllarda girmeye başladığını belirtmiştir. İslâm tebliğcilerinin Bulgar topraklarına geliş tarihi kesin olarak tespit edilemediğinden, bu Türk kavminin İslâma girmesinin Müslümanlarla olan ticarî ilişkilerinin bir neticesi olduğu ortaya konulmuştur.⁸ İbn Fadlan'ın içinde bulunduğu elçilik heyetinin Bulgar devletine gelmesinden önce Bulgar Hükümdarının adına hutbe okunduğu ve Bulgar ülkesinde İslâmın merasimlerinin yapıldığı da anlaşılmıştır.⁹ Bulgar devletini X. yüzyılda ziyaret eden İbn Rusta'nın verdiği bilgiler de Bulgarların İslâm ile tanışma ve bu dini kabul etme süreci hakkında önemli ipuçları içermiştir. İbn Rusta Bulgarlar'da gördüğü İslâm hakkında şu bilgileri vermiştir: “Bulgarlar Hazar denizine dökülen İdil adındaki nehrin kenarına yerleşmişlerdir. Onlar

4 Braslavskiy, 16.

5 A. Taymas, **Kazan Türkleri**, Ankara 1966, 29; A.A. Rorlich, **The Volga Tatars**, California 1986, 16.

6 A.P. Kovalevskiy, **Kiniga Ahmeda İbn Fadlana o yego puteşestvii na Volgu v 921-922 gg**, Harkov 1956, 133; **İbn Fadlan Seyahatnamesi**, (Haz. R.Şeşen), İstanbul 1975, 20.

7 Bkz. Kovalevskiy, 138; **İbn Fadlan Seyahatnamesi**, 57.

8 Bkz. Taymas, 20; N.Yazıcı, “İdil (Volga) Bulgar Hanlığında İslâmiyet”, **Türkler**, Ankara 2002, IV, 394-408.

9 Bkz. Kovalevskiy, 140; **İbn Fadlan Seyahatnamesi**, 46-47.

Hazarlarla Sakalip arasındadır. Hükümdarlarının adı Almuş'tur. O İslâmı kabul etmiş ve halkına da İslâmı sunmuştur... Onlar üç guruptur. Barsula, Esegel ve Bulgar. Hepsisi bir yerde yaşar... Onların çoğu İslâma girmiş durumdadır. Onların yerleşim yerlerinde mescitleri, kütüphaneleri, müezzinleri ve imamları bulunmaktadır... Müslümanların bir gemisi geldiğinde ondan öşür alırlar. Elbiseleri Müslümanların elbisesine, mezarları da Müslümanların mezarlarına benzer..."¹⁰ . İbn Rusta'nın ziyareti sırasında Bulgarların çoğunun Müslüman olması ve camilerinin, müezzinlerinin ve imamlarıyla birlikte mekteplerinin bulunması¹¹ Bulgarlar arasında İslâmın X. yüzyılda Abbasi halifesinin elçilik heyetinin Bulgar devletini ziyaretinden önceki tarihlerde kabul edilmiş olabileceği görüşünü desteklemiştir.

İdil-Bulgar Devletinde Hazar ülkesinden giren Yahūdilik ve Hristiyanlık gibi başka dinler de tanınmıştır. Ancak Bulgar hükümdarı Almuş'un bu dinler arasından İslâmı tercih ederek 922 yılından itibaren devlet dini olarak İslâmı kabulü dikkat çekmiş¹² ve onların bu dini kendi kültürlerine ve dünya görüşlerine daha yakın bulduklarını göstermiştir. İbn Fadlan'ın notlarından Bulgar hükümdarı Almuş'un İslâmı kabul ettikten sonra gayretli bir İslâm tebliğcisi ve müdafii olduğu anlaşılmış, İslâmı devlet dini ilân etmesinin hemen ardından çevresindekilerin de bu dine girmesi yönünde girişimlerde bulunduğu belirtilmiştir.¹³ Rus kronikleri o dönemde Ukrayna'nın merkezi olan Kiev şehrindeki Rus Knezi Vladimir Svyatoslav'ın yeni din araştırdığı haberi yayıldığında, İdil Bulgarlarının bu Knezi İslâma kazanmak ve davet etmek amacıyla Kiev'e bir dinî heyet göndermiş olduklarını haber vermiştir.¹⁴ XIV. yüzyıl müelliflerinden Şemseddin el-Dimeşkî, Bulgarlardan birçoğunun hac maksadıyla, Bağdad yoluyla Mekke'ye gittiklerini bildirmiştir.¹⁵ İslâmın İdil-Bulgar devletinde gösterdiği yayılma başarısına değinen tarihçi P.İ. Riçkov şunları kaydetmiştir: "*Bulgar Hanına tâbi olan Çeremislerin (Mariler), Çuvaşların ve Başkurtların çoğu İslâmı kabul etmişti. Mordva şehri Burtas'ta ise sakinlerinin bir kısmı daha X. yüzyılda Müslüman olduklarını açıklamışlardı*".¹⁶ Bu tespitler bize, o dönemde İslâmın Çuvaşlar yanında diğer bölge sakinleri olan Başkurtların ve Fin kavimlerinin arasında da yayıldığını göstermiştir.

Bulgar devleti döneminde İslâmla Çuvaşlar arasındaki ilişkiyi N.Nikolskiy, P.Denisov, V.Dimitriev, G.Kudryaşov gibi tarihçiler ortaya koymaya çalışmıştır. Buna göre, X. yüzyılda İslâmı kabul eden Çuvaş idareciler bu dini kendi soydaşları arasında yaymaya başlamıştır. Onlar mescitlerin yanındaki mekteplere kendi çocuklarını vermiş, bu okulları bitirenler Müslüman din görevlilerinin

10 İbn Rusta, **el- Alagu'n-Nefise**, Beyrut 1998, 126.

11 Bkz. İbn Rusta, 126.

12 A.P. Smirnov, **Voljskiye Bulgarı**, Moskova 1951, 40.

13 Bkz. Kovalevskiy, 139; **İbn Fadlan Seyahatnamesi**, 60.

14 Taymas, 21; V.D. Dimitriyev - İ.P. Pankov, "*Bolgarskoe gosudarstvo X- naçala XIII vekov*", **İstoriya Çuvaşskoy ASSR**, Çeboksarı 1966, I, 40; Braslavskiy, 14.

15 Taymas, 21.

16 B.D.Grekov-N.F.Kalinin, "*Bulgarskoye gosudarstvo do mongolskogo zavoevaniya*", **Materiyalov po istorii Tatarii**, Kazan 1948, I, 177.

arasına katılmıştır. İslâmın Çuvaşlar arasında yayılmasıyla, Müslüman Çuvaşlarla geleneksel inanışını sürdürenler arasında din anlayışında farklılaşma başlamıştır. Bulgar devletinde geleneksel inanışını sürdüren Çuvaşlar da doğal olarak İslâmdan etkilenmiştir.¹⁷ Zamanla İslâmın etkisi İdil-Bulgar halkının kırsal alanlarına da yayılmış, bu süreç sonunda, daha Bulgar devleti döneminde Çuvaşların bir kısmı İslâmı kabul etmiştir. XII. yüzyılda Bulgar-Çuvaşların temel kitlesinin İslâmı kabul ettiği, onların camilerinin, dinî eğitim veren okullarının faaliyette bulunduğu ileri sürülmüştür.¹⁸ İdil-Bulgar Devleti sonraki yıllarda devletin bünyesi içerisinde yer alan Çuvaşlar, Mariler ve Başkurtlar arasında İslâmın yayıldığı propaganda merkezi haline gelmiştir. Bulgar devlet idarecileri de İslâmın yayılması ve güçlendirilmesiyle ilgilenmiştir.

Moğol-Tatarların* XIII. yüzyılda İdil-Bulgar devletini işgali sonucunda bu devlet yıkılmış, yerine Altınordu devleti kurulmuştur. Bu tarihten sonra İdil Bulgarları ve bu devlet sınırları içindeki Türkler ve Fin kavimleri Altınordu idaresine girmiş, Bulgar kültürü Altınordu devletinin temel kültür unsurlarını oluşturmuştur.¹⁹ Bu dönem, devlet dinî olarak İslâmın seçildiği Altınordu dönemi olarak da adlandırılmıştır. Orta İdil bölgesinde Altınordu devleti yeni bir düzen kurmaya çalışmıştır. İdil Bulgarlarının Timur ile bozguna uğraması, burada yaşayan halklara karşı müstakil orduların baskınları, göçebelere bitmez tükenmez çatışmaları Bulgar devletinin zahire ambarı olan merkezî toprakların tümüyle ıssızlaşmasına ve göçebe Nogaylar ile Başkurtların topraklarına dönüşmesine yol açmıştır. Buna Çuvaşların eski tarım toprakları da dahil olmuştur. Moğolların ardı arkası kesilmeyen yakıp yıkmaları ve baskınları, Çuvaşistan'ın güney doğu orman steplerini bakımsız tarlalara dönüştürmüştür. Güney rayonlarda yaşayan halk Kuban nehrinin yukarılarından kuzey taraflarına göç etmek zorunda kalmıştır. Bulgar-Çuvaşların çoğunun etkisiz hâle getirildiği bu süreçte Çuvaşlar Çuvaşistan'ın kuzeyine Tsivilsk, Çeboksarı ve Yadrinsk çevresine göç etmiştir. Mağdur olan ve henüz tam olarak İslâmı özümseyememiş Müslüman Çuvaşların bazıları İslâmdan ayrılmış ve geleneksel dinî inanışlarına dönmüştür.²⁰ Çuvaşların kitle halinde ıssız ormanlık alanlara göçü onları baskılardan kurtaramamıştır. Çünkü ele geçirilen bütün topraklara Moğol-Tatarlar kendi hanlarını, beylerini, memurlarını yerleştirmiş ve onların emrine silâhlı müfrezeler vermiştir. Bu dönemin katı idaresi hakkında bilgi içeren belgeler, Çuvaşların

17 Bkz. **İbn Fadlan Seyahatnamesi**, 60; P.V. Denisov, **Religioznye verovaniya Çuvaş**, Çeboksarı 1959, 74.

18 Braslavskiy, 18.

* Burada günümüz Tatarları ile Moğol Tatarların farklı halklar olduğuna işaret edilmelidir. XIII. yüzyılda Türkler "Tatar" adıyla, Cengiz Han'ın hakimiyetinde bulunan, onun savaşlardaki öncü gücünü oluşturan bir dizi Moğol halkını kastetmiştir. Avrupa'da Moğollar Tatar olarak adlandırılmıştır. Altınorduda esas halk kitlesi Moğol-Tatarlarınca işgale uğramış Kıpçaklar olmuştur. XIII. yüzyıl sonunda Altınordu Moğolları Kıpçaklar arasında erimiştir. XIV. yüzyıl başında Kıpçaklar kendilerine Tatar demeye başlamış, Altınorduda devlet dili Tatarca adı verilen Kıpçakça, devlet dini de İslâm olmuştur. (Bkz. Rorlich, 4-5; Braslavskiy, 20).

19 Denisov, 79.

20 Braslavskiy, 17.

da içinde yer aldığı İdil halklarının yerel feodal temsilcilerinin Moğol-Tatar hanlarının hizmetine girdiklerini bildirmiştir.²¹ Bu dönemde Çuvaşlardan Moğol-Tatarlara hizmet eden gruplar Tatarlardan ödül ve yarlık almıştır. Yerli halkla Moğol-Tatarlar arasındaki bu kaynaşma süreci devam etmiş ve Çuvaşlardan İslâmı kabul edenler olmuştur. Altınordu idarecileri de ele geçirilen İdil-Kama Bulgar halklarının İslâmlaşması yönünde gayretlerde bulunmuştur. Altınordu'ya katılmalarının Orta İdil Bulgarları üzerinde en kalıcı tesiri, XIV. yüzyıldan başlayarak Müslüman Türk devletler topluluğu haline gelmiş bir çevrenin hızlandırıcı etkisi altında İslâmî kimlik ve kültürlerinin güçlenmesi olmuştur.²² Altınordu döneminde İslâm, Çuvaşlar arasında önemli ölçüde yayılma imkânı bulmuş, ancak İslâmı kabul eden Çuvaşlar, çeşitli şekilde Tatarların etkisine maruz kalmıştır. Bu durum İslâmı kabul eden birçok Çuvaşın Tatar isimleri almasıyla, daha sonra da bu kesimin Tatarlaşmasıyla sonuçlanmıştır. İslâmı kabul eden Çuvaşlardan Müslüman din görevlileri de teşekkül etmiş, bunlar arasında kadılar, müderrisler ve muhtesipler bulunmuştur. Ancak bu gelişmeler yanında Çuvaşlardan bir kısmı eski geleneksel dinine bağlılığını Altınordu'da da sürdürmüştür.

Altınordu'nun XV. yüzyılın ikinci yarısında dağılmasıyla eski Bulgar devletinin yerinde, İslâmın resmî din olarak kabul edildiği Kazan Hanlığı kurulmuştur. Çuvaşlar bu yeni devletin sınırları içerisinde varlığını devam ettirmiştir.²³ Bazı tarihi belgeler Kazan Hanlığında yaşayan Çuvaşların, İslâmın törenlerine uyduklarına dair bilgi vermiştir. XVIII. yüzyılda yaşamış yazar Lislov, 1508 yılında Kazan Hanının bütün Mirzalarıyla, Beyleriyle ve halkının çoğu ile Kazan yakınlarında bir yere yerleştiğini; bunun Müslümanların bir bayramı sırasında olduğunu ve bu kutlamalara Çuvaşların da katıldığını bildirmiştir. Nikolskiy de benzeri bilgilere dayanarak XVI. yüzyılda Çuvaşlar arasında Müslümanların bulunduğuna dikkat çekmiştir.²⁴ Tarihî dokümanlarda XVI. yüzyılda karşılaşılan Çuvaş isimlerinin bir kısmının Tatarlarda yaygın olarak kullanılan Hudyabey, Takbulat, Kayperda, Aytugan gibi isimler olduğu tespit edilmiş,²⁵ bu durum o tarihlerde Çuvaşların Tatarlaşmasını göstermesi açısından dikkat çekici nitelikte kabul edilmiştir. Ayrıca N.F.Katanov Çuvaşların Tatarlaşması süreciyle ilgili bazı tespitlerde bulunmuştur. O, S.E.Malov'un Kazan bölgesinde Çuvaşların artık yaşamadığı birçok yerde üzerinde Çuvaşça sözlerin yer aldığı mezar taşlarının bulunduğuna işaret ettiğini, belirtmiştir. Ona göre artık Çuvaşların bulunmadığı bu yerlerdeki anıtların özenle deşifre edilmesi Çuvaşların tarihine yeni ışıklar tutacaktır. Çünkü günümüze kadar Çuvaşça sözlerin yazılı olduğu XV. yüzyıla ait mezar taşları bulunmamıştır.²⁶ Katanov, bu durumda XV. yüzyılda bu yer-

21 H.G.İmadi, "Narodi srednego povoljya v period gospodstva zolotoy ordi", **Materiyali po istorii Tatarii**, Kazan 1948, I, 198.

22 Rorlich, 23.

23 Rorlich, 28.

24 Bkz. N.V.Nikolskiy, "Hristiyanstvo sredi Çuvaş srednego Povolja v XVI-XVIII vekah", **İzvestiya obşestvo arheologii istorii i etnografii**, Kazan 1912, XXVIII, S.1-3, 31.

25 Bkz. Nikolskiy, "Hristiyanstvo sredi Çuvaş srednego Povolja v XVI-XVIII vekah", 30-31.

26 N.F. Katanov, **Çuvaşskkiye slova v Bolgarskih i Tatarskih pamyatnikah**, Kazan 1920, 11.

lerdeki Çuvaşların İslâmı kabul ederek artık Tatarlaştıklarını ve kendi kökenlerini unuttuklarını düşünmemiz gerektiğini ifade etmiştir. Ayrıca o, 1907 yılında Orenburg ve Ufa vilayet merkezlerine yaptığı yolculuk sırasında İslâmı kabul eden Çuvaşlarla karşılaştığını, bu Çuvaşların çevresinin Müslüman Tatarlarla sıkı sıkıya çevrildiğini belirtmiş, bu Çuvaşlar arasında eğitimini Orta Asya'da almış oymacıların da bulunduğuna işaret ederek, artık bunların yazmalarında Çuvaşça sözlerin yer almayacağını tahmin etmenin hiç de zor olmadığını dile getirmiştir.²⁷ Çünkü Katanov'un gördüğü Çuvaşlar ve S.E.Malov'un tespit ettiği eski Çuvaş yerleşim yerlerinde yaşayan Çuvaş kökenli Müslümanlar artık Tatarlaşmış, Tatarca konuşur-yazar hale gelmiş, kendi Çuvaş kökenlerini unutulmuşlardır.

Birkaç asır Tatarlarla birlikte yaşayan Çuvaşlar Tatarların yaşam tarzını benimsemiş, ve İslâmı kabul etmiştir. İslâmı kabul eden Çuvaşlar, Kazan Hanlığında, bu dini diğerleri arasında da yaymıştır. Genellikle Müslümanların yaşadığı yerleşim birimlerinde öncelikli olarak bir mescit kurulmuş, mescidin yanında da bir mektep yer almıştır. Mescitlerin yanında kurulan bu mekteplerde Tatarların çocuklarının yanı sıra Çuvaşların çocukları da öğrenim görmüş, bu okullarda İslâmı öğrenen çocuklar daha sonra kendi halkına İslâmı öğretmiştir. Tatar alim Kayyum Nasırî, Kazan Hanlığı döneminde Çuvaşlardan bazılarının İslâmı kabul ettiğini; onlardan müderrislerin ve imamların olduğunu anlattıklarını bildirmiştir.²⁸ Bu tür uygulamalar neticesinde İdil'in sol kıyısında, Kazan yakınlarında, kısmen de İdil'in sağ kıyısında yerleşmiş olan Çuvaşların önemli bir kısmı İslâmı kabul etmiştir. İslâmın kabul edilmesi Çuvaşları din, dil ve kültür bakımından Tatarların etkisine maruz bırakmış, bunun neticesinde Çuvaşlardan önemli bir kesim zamanla Tatarlaşmıştır.²⁹ İslâm, İdil-Bulgar devletinde gösterdiği yayılma başarısını Altınordu ve Kazan Hanlığı döneminde de göstermiş, bu dönemlerde yalnızca Çuvaşlar değil sınırlı ölçüde de olsa diğer komşu halklar (Mari, Mordva ve Umdurt gibi Fin Kavimleri) arasında da yayılma imkânı bulmuştur. Ancak büyük olasılıkla bu kavimler de zamanla İslâmı kabul eden Çuvaşların Tatarlaşması gibi bir süreç yaşamış ve Tatarlaşmıştır.

2.2. Hristiyan Rus Kültür Sahasında Çuvaşlar

Orta İdil bölgesindeki Türk toprakları XVI. yüzyılın ortalarında Ruslar tarafından işgal edilmiştir. Bu bölgedeki Türkler (Çuvaşlar, Tatarlar, Başkurtlar) artık Rus idaresi altında varlığını sürdürmek zorunda kalmıştır. Çarlık Rus idaresinin siyasi ve dinî nüfuzunu artırma yönündeki çabaları, yeni ele geçirilen yerlerde Rusların hemen çeşitli plân ve programları hayata geçirmelerine yol açmıştır. Bu çabaların başında yeni hakimiyet altına alınan gayri Rus unsurların (*inorodtsı*) Rus kültür dairesine alınması gelmiştir. Bu amaçla Çarlık idaresi Rus Ortodoks Kilisesiyle sıkı bir iş birliğine girişmiştir. Çarlık idaresi bölge halkı-

27 Katanov, 12.

28 Bk. N.V. Nikolskiy, **Narodnoye obrazovaniye u Çuvaş**, Kazan 1906, 4; Denisov, , 81.

29 Denisov, 82.

nı ve Hristiyanlıktan başka bir dinden olanları (*inoverts*) kendi din ve kültürlerine adapte etmek, onları eritmek istemiştir. Bu yönde uygulamaya konulan birçok plân, baskı ve aldatmaca önlemlerini içermiş, bölgedeki Türk toplulukları ise bu plânlara tepki göstererek, Çarlık Rus idaresine karşı ortak tavır almış ve karşı koymaya çalışmıştır.

Kazan'ın ve Çuvaşların yaşadığı toprakların Rus işgaline uğramasından sonra da Çuvaşların İslâmı kabul ederek Tatarlara yakınlaşması ve Tatarlaşma süreci devam etmiştir. Tarihçi G.Peretyatkoviç 1870'li yıllarda, 1551 yılında İvan Grozniy'nin karşısında her taraftan bazı Çuvaş temsilcilerinin bulunduğu, onlar arasında İslâm mensuplarının da yer aldığına dair bir kayıt düşmüştür.³⁰ XVI-XVII. yüzyılın vergi ve arşiv belgelerindeki bilgilere göre aralarında Arsk Çuvaşlarının da bulunduğu, Kazan'da, Laişevsk'de, Sviyajsk'da onlarca Çuvaş köyünün, bu tarihlerden sonra artık Tatar köyleri olarak zikredildiği ortaya konmuştur. Çuvaşların bu dönemde İslâmı ve Müslümanlarla irtibatının daha sıkı hâle geldiği anlaşılmıştır. Orta İdil halklarının Rusya'ya ilhakından sonraki yüzyıllarda devlet ve dinî teşkilâtların (Rus Ortodoks Kilisesi) kısıtlamalarına rağmen, genellikle Kazan bölgesindeki Çuvaşların İslâmı kabulü devam etmiştir. Müslüman din görevlileri onlara İslâmın kendine özgü inanışlarını, hoşgörüsünü, ibadet kolaylığını tanıtmış, Çuvaşların tarihinin, dilinin ve yaşamının Tatarlarla, Başkurtlarla ortaklığı ve birliği üzerinde durmuşlardır. Buinsk kazasında Stariyeçukalı, Tsvilsk kazasında Polevoyebaybahtino, Simbirsk kazasında Stariyeşaymurzino'nun bir dizi köy ve yerleşim yerinde yaşayan Çuvaşlar İslâma geçmiştir.³¹

Çuvaşlar arasında İslâmın yayılması hakkında yapılan değerlendirmeler, Çuvaş halkının bir kısmının Tatarlaşması hakkındaki tarihî değerlendirmelerle birbirine paralel gelişmiştir. Bu fikirler P.Denisov, V.Dimitriev, G.Kudryaşov, Tatar alimleri F.Katanov, G.Yegorov ve diğer bazı araştırmacıların çalışmalarında ortaya konulmuştur. Ruslar tarafından Kazan'ın işgalinden sonra da İslâmı kabul eden Çuvaşların Tatarlaşma süreci devam etmiştir. XVI-XVII. yüzyılda toplanmış belgelerde tespit edilen, Kazan, Laişev, Siviayjsk kazalarındaki onlarca Çuvaş yerleşim yeri daha sonraları, bu yerlerdeki Çuvaşların İslâmı kabulüyle, Tatar yerleşim yeri olarak anılmıştır. Rus Ortodoks Kilisesinin hem Tatarlara hem de Çuvaşlara yönelik baskı içeren Ruslaştırma ve Hristiyanlaştırma faaliyetleri Çuvaşların İslâmı kabulü ile Tatarlaşmasında önemli rol oynamıştır. Çuvaşlardan, özellikle Tatarlara komşu olarak yaşayanlardan XVII. yüzyılda İslâmı kabul edenlerin sayısı hiç de az olmamıştır. XVII. yüzyılın ortalarına

30 Bkz. Nikolskiy, "Hristiyanstvo sredi Çuvaş srednego Povolja v XVI-XVIII vekah", 31.

31 Bu yerleşim birimlerindeki Çuvaşların İslâma geçiş nedenleri şu gerekçelere dayanmıştır: "Biz Tatarlarla birlikte yaşıyoruz, eş alıyoruz ve İslâm dininde birleşmek istiyoruz... Bizler vafiz olmayan Çuvaşlarız. Eskiden beri İslâma bağlıyız, fakat Müslüman cemaatin dışında kaldık, doğum kütüğünde kaydımız yok, halkımız ise yazıçnik (paganist) olarak adlandırılıyor. Bu nedenle Uraevski (Müslümanların teşkil ettiği bir cemaat-mahalle) prihodu ile birleşmek istiyoruz. Bizim dedelerimiz ve babalarımız geleneksel dinlerine göre yaşadılar. Biz ise kendi ailelerimizle İslâma göre yaşıyoruz. Fakat biz bir prihoda kaydedilmedik, kendi kendimize isim veriyoruz ve kimse bizi bir doğum kütüğüne kaydetmiyor. Biz Hristiyanlığın kurallarını, törenlerini ve Rus dilini bilmiyoruz. Bu nedenle İslâm dinini uyguluyoruz." (Braslavskiy, 19).

ait tarihî belgeler Çuvaşların sürekli Tatar memurlarla ve Tatar mirzalarla ilişkilerini sürdürdüklerine ve Rus Ortodoks Hristiyanlığını kabul etmek istemediklerine işaret etmiştir. XVIII. yüzyılın başlarında Nijegorodsk bölgesindeki birçok Çuvaş feodal gurubu tamamen İslâmî kabul etmiş ve Tatarlaşmıştır. Çuvaşların Tatarlarla komşu olarak ya da beraber yaşadıkları bazı yerlerde bu oran daha da yüksek olmuştur.³² Bu tür yerlerde XVIII. yüzyılda karışık evliliklerin sayısı artmıştır. Bu durum beraberinde Çuvaşlardan İslâma geçişi de artırmıştır. 1749 yılında “Yenikreşinler Bürosu” Hükümet Senatosu’na verdiği bir raporda Sviyajsk kazasında Çuvaşların çoğunun İslâmî kabul ettiğini, birçok Tatarın kendilerine evlenmek için Çuvaş kızlarını seçtiğini bildirmiştir. Bu konu Senato ve Kutsal Sinodun gündemine geldiğinde şu karar alınmıştır: “Çuvaşlardan Rus Ortodoksluğundan dönen kişiler tespit edilmiştir. Bundan sonra onlar Sviyajsk Bogoroditskiy Manastırına gönderilecektir. Bu manastırın başrahibi Silvester Golovatskiy yolunu şaşırarak ruhları(!) Hristiyanlığa döndürmekle görevlendirilecektir! Eğer onlar tekrar vaftiz olmayı kabul ederlerse onların işledikleri suç bağışlanacaktır. Bu Çuvaşlar Hristiyanlığı kabul etmeyecek olurlarsa idam edileceklerdir. İdam cezası Çuvaşları İslâma çeken Tatarlar için de geçerli olacaktır. Çarlık idarecileri bu cezayı, Tatarları caydırmak, kendi inançlarına davette bulunmaya cesaret edememelerini sağlamak için ortaya koymuştur. Aynı zamanda Tatarların Çuvaş kadınları ile yapılan nikâhları bozularak, kadınlar manastırlara gönderilecek, çocukları ellerinden alınacak, kimsesiz kalan çocuklar yenikreşin (yenivaftizli) ailelere verilecektir. Annelerin Hristiyanlığı kabul etmesi durumunda çocuklar onların yanında kalabilecektir”.³³ XVIII. yüzyıl boyunca Çuvaşların büyük çoğunluğu, bazen de Sviyajsk ve Kazan bölgesindeki Çuvaşların tümü İslâmî kabul ederek Tatarlaşmıştır.³⁴

Zaman ve şartlara göre İslâmî, Müslümanlarla ve geleneksel inanışını sürdüren Çuvaşlarla çeşitli şekillerde mücadele içine giren Çarlığın, bu mücadelede yüksek organları -Hükümet Senatosu ve Kutsal Sinod- başta yer almış ve bu organlar İdil halklarının kitle halinde Hristiyanlaşmaya gayret edildiği yıllarda valilere ve voyvodalara, İslâm tebliğcileri ile amansızca bir mücadele sürdürülmesi, onların idam edilmesi, sürgüne gönderilmesi ve mescitlerin de yakılıp yıkılması emrini vermiştir. Rus idareciler ve Ortodoks Kilisesi mensupları mescitleri ve medreseleri yıkarak, hiçbir Hristiyanın bulunmadığı Müslümanların köylerine dahi kiliseler yapmıştır. Çünkü Çarlık kanunlarına göre kiliselerin olduğu yerde artık mescitler bulunamayacaktı, Müslümanlar ise Hristiyanlar arasında yaşama hakkına sahip olamayacaktı. Bu nedenle mescitler yıkılmış, Müslümanlar da zorla tehcir edilmiştir. Bütün bu olaylar II. Katerina’nın, “dini tölerans” fermanını yayınlamasıyla sonuçlanmıştır. 1773’te yayınlanmış olan bu ferman, ancak olağanüstü boyutta halk tepkilerinin artmasıyla 1775 yılında

32 Bkz. Nikolskiy, “Hristiyanstvo sredi Çuvaş srednego Povolja v XVI-XVIII vekah”, 56-57; Denisov, 173; Rorlich, 41; F.G.İslayev, **Pravoslavnıye missioneri v Povolje**, Kazan 1999, 41.

33 Bkz. A.Hrustalev, **Oçerk rasprostraneniya Hristianstvo mejdu inovertsami Kazanskogo kraya**, Kazan 1897, 54-55; Denisov, 237-238; İslayev, 41.

34 Bkz. Hrustalev, 53; Denisov, 238.

gizlice vilayet idarelerine bildirilmiştir.³⁵ Bu fermanla bütün dinlere kanunen var olma hakkı verilmiş, gayri Rus halkı zorla Hristiyanlaştırma işi durdurulmuş, Rusya'ya tâbi Müslüman kitleleri kazanmak için önceki dönemlerde uygulanan baskılar hafifletilerek önceleri yasaklanmış olan cami ve medreselerin inşasına izin verilmiştir.³⁶ Bundan sonra Çarlık hükümeti Orta Asya'da da kendi menfaatleri için İslâmdan yararlanmaya karar vermiştir. Katerina II döneminde, XVI-II. yüzyılın ikinci yarısından itibaren daha önce baskıyla kapatılan camiler tekrar açılmaya, Çarlık Rusya'da yaşayan Müslüman halkla iyi ilişkiler kurulmaya başlanmıştır.³⁷ Güven ortamını oluşturmak amacıyla Müslümanlar için yeni bir dinî idare kurulmuştur. Bu dönemde Rusya bünyesindeki Müslümanlar arasında baskı ve şiddet yoluyla Hristiyanlığı yayma uygulamasından daha çok Müslüman din görevlileri kullanılarak, yeni camilerin açılmasıyla ve dinî bir idarenin kurulmasıyla daha yararlı politikaların uygulanacağına inanılarak bu faaliyetlere başlanmıştır.³⁸ Ayrıca Orta Asya'da Rusya'nın etkisini artırmak için İslâmdan ve bu dinin görevlilerinden yararlanma ihtiyacı belirmiş, bu nedenle 1782 yılında Ufa'da bir müftülük, 1789 yılında ise Orenburg'da Orenburg Müslüman Dinî İdaresi kurulmuştur. Bu dinî idareler Çar'a hizmete hazır olmuştur.³⁹ Ancak bu kurum Müslümanların ayrı bir sosyal gurup olarak tanınması anlamına gelmiş, onların birlik şuur ve özgüvenlerine önemli katkı sağlamıştır.

Çarlık Rusyasının ilk yıllarında başlayan ve daha sonra artarak devam eden İslâma, Müslümanlara ve bölge Türklerine karşı yapılan baskılar özellikle Çuvaşlarla Tatarlar arasında yakınlaşmaya ve Çuvaşların İslâmlaşmasına yol açmış, bu durum Çuvaşların daha önceki asırlarda gördüğü gibi Tatarlaşmasıyla sonuçlanmıştır. Gayri Rus unsurlara karşı uygulanan politikalarda hoşgörünün (!) başlatıldığı belirtilen Katerina döneminde Çarlık hükümeti, Çuvaşlar arasında gerçekleşen İslâmlaşma ve Tatarlaşmayı göz önünde bulundurarak geleneksel inanışını sürdürenlerin İslâma geçmesini, Müslümanlarla evlenmesini ve Rus Ortodoksluğundan ayrılan Çuvaşlar ve Tatarlar için imamların kayıt tutmasını yasaklamıştır.⁴⁰ Çarlık döneminde Orta İdil bölgesinde Müslümanları ve geleneksel inanışını sürdüren Çuvaşları ve diğer halkları Hristiyanlaştırmak için şiddet içeren metotlardan, Hristiyanlığı kabul edenlere ihsan-bağış ve çeşitli avantajların sunulmasına kadar çeşitli metotlar uygulanmış, buna rağmen Çarlık İdaresi ve Rus Ortodoks Kilisesi istediği sonucu elde edememiştir.

³⁵ Nikolskiy, "Hristiyanstvo sredi Çuvaş srednego Povolja v XVI-XVIII vekah", 153.

³⁶ A.N. Kurat, **Rusya Tarihi**, Ankara 1993, 285.

³⁷ Bkz. İsayev, 33.

³⁸ Braslavskiy, 23.

³⁹ Bkz. Nikolskiy, "Hristiyanstvo sredi Çuvaş srednego Povolja v XVI-XVIII vekah", 153-154; Taymas, 100-101; Rorlich, 43; Müslümanların bu dinî idaresi II. Katerinanın siyasî bir girişimi olarak görülmüş, teorik olarak Müftiyatın seçilmiş bir yapı olması gerektiği hâlde, bu teşkilâtın üyelerinin hiçbir zaman Müslümanlarca seçilmediğine, Rus hükümetince atandığına dikkat çekilmiştir. Genellikle müftü, dinî konularda herhangi bir uzmanlığı bulunmayan, faaliyeti sadece imamların sınavlarını idare etmek ve hukukî davaların kaydını tutmakla sınırlı bir devlet memuru olmuştur. (Bkz. Rorlich, 43).

⁴⁰ Braslavskiy, 23.

Kazan ve Simbirsk vilayetlerinde XIX. yüzyılın ilk yarısında önceden Hristiyan olanlar, kitleler hâlinde İslâma dönmeye başlamış, bu eğilim XIX. yüzyılın ortalarında artmıştır.⁴¹ Hatta 1860'lı yıllarda birkaç asırdır Hristiyanlıkta bulunan, Çuvaşların da içinde yer aldığı bölge halkından çok sayıda insan Hristiyanlıktan ayrılarak İslâma geçmiştir. Bu geçiş hareketi gayri Rus halkın şiddet yoluyla Hristiyanlaştırma ve Ruslaştırma faaliyetlerine karşı protesto şekli olarak 80'li yıllara kadar devam etmiştir. Hristiyanlıktan ayrılma hareketinin geniş kitleler arasında olması 1861 yılında yapılan reformlardan sonra halkın memnuniyetsizliğinin ve kargaşanın artmasıyla açıklanmıştır.⁴² Çuvaşların, Marilerin ve Udmurtların üzerinde bu dönemde İslâmın etkisi artmıştır. Kazan vilayetinin Çistopol, Tetuş, Spaski, Bugulmunski kazalarında ve Simbirsk vilayetinin Buinsk, Simbirsk kazaları ile bir çok köyde Hristiyan Çuvaşların bazıları yalnızca İslâmı kabul etmekle kalmamış, aynı zamanda tümüyle Tatarlaşmıştır. Onlar Tatarlar gibi giyinmeye ve konuşmaya başlamıştır. Hristiyanlıktan ayrılma hareketinin etkisi altında Simbirsk vilayetindeki Alşihov, Buinsk, Duvanov, Belaya Volojka, İlmetov, Tingaşev, Treh-Baltayev, Siuşev, Çakaldım, Çepkası, Çurapanov, Şaymurzin, Runga ve diğer bazı köylerdeki Çuvaşlar Hristiyan Tatarlarla birlikte İslâma dönmelerine-bağlanmalarına resmî olarak izin verilmesi için başvuruda bulunmuştur. Kazan'da yaşayan Rus Ortodoksluğundan İslâma geçenler de aynı istekle dilekçelerle müracaat etmiştir. Anlaşılan bu istekler yerine getirilmemiş, aksine, bu ayrılma hareketi yasa dışı kabul edilerek, idarî-polisiye takipler başlatılmıştır. Bu takipler nedeniyle Hristiyanlıktan ayrılan Çuvaşlar ve diğerleri gizliliğe sığınarak biri Hristiyanlara, diğeri Müslümanlara özgü iki isim almış, onlar camiler yerine ibadetlerini resmî olmayan imamların görevlendirildiği evlerde yerine getirmiştir.⁴³ Buna karşı bütün Rus Ortodoks Kilisesinin idare organları bu kesimin Hristiyanlıktan ayrılmasını ve İslâma geçmesini engellemek için çeşitli metotlar ve yöntemler geliştirmeyi sürdürmüştür.⁴⁴

Rus Ortodoksluğundan ayrılmanın genel olarak nedenleri arasında, halkın Hristiyanlığın inanç öğretilerini bilmemesi, papazların Rus olmayan halkın dilinde vaaz etmemesi, ibadetleri onların dilinde yapmaması, kiliseye üye olan gayri Rus unsurların Rus diline kayıtsız kalması gibi nedenler yer almıştır. Bu durumda olan halkı Rus Ortodoksluğuna döndürmek için çeşitli önlemler kabul edilmiş, bunlar arasında Hristiyanlığa ait literatürün Çuvaşların, Tatarların ve diğer bölge halkının diline çevrilmesi, bu halkın kendi içinden yetiştirilerek kilisenin ve yan kuruluşlarının açtığı okullarda öğretmenlik yapacak elemanların ve onlar arasında açılan kiliselerde vaaz edecek papazların yetiştirilmesi hedeflenmiştir. Fakat bu önlemler de sonuç vermemiş, İdil boyundaki Türklerden ve diğer halklardan daha çok insan Hristiyanlıktan İslâma geçmeye devam etmiş-

41 Rorlich, 44.

42 Bkz. Rorlich, 44; **İstoriya Tatarii v dokumentah i materialah**, Moskova 1937, 336-337.

43 Bkz. K.Prokopyev, "Vliyaniye Tatar-Musulman na Çuvaş", **U Privoljskih inorodtsev**, (S.Çiçerina), SPB 1905, Ek No: 16, 142; Denisov, 295.

44 Bkz. Y.Koblov, "Kratkiya suedeniya o religioznom sostayanii inovertsev Kazanskoy eparhii", **İzvestiya po Kazanskoy eparhii**, Kazan 1904, No: 43, 1460-1461.

tır. Kazan bölgesinde XIX. yüzyılın ikinci yarısında Çuvaşların, Tatarların ve Başkurtların arasında açılan okullarda ve kiliselerde görev yapan Türk soylu (Tatar, Çuvaş) öğretmenler ve papazlar bulunmasına rağmen sayıları binlerle ifade edilen, başlıca Vyatka, Simbirsk, Saratov, Samara ve Ufa gibi şehirlerde yaşayan Hristiyan Çuvaş, Tatar ve Başkurt Hristiyanlıktan ayrılarak İslâma geçmiştir. Bunun üzerine XIX. yüzyılın 70'li yıllarında Kazan'da bu halkların İslâmlaşmasını önlemek için "Rus Ortodoks Mücadele Programı" hazırlanmış, durum değerlendirmesi yapmak için de Kazan Ruhani Akademisi bünyesinde "İslâm Aleyhinde Misyoner Kongre" düzenlenmiştir.⁴⁵ İslâmın, Hristiyan Çuvaş ve Tatarlar arasında artan etkisi XIX. yüzyıl sonunda Piskoposluk raporlarında da yer almıştır. Bu raporlardan Hristiyanlıktan ayrılarak İslâma dönüşün yalnızca Kazan'daki Çuvaşlar ve Tatarlar arasında olmayıp, çok sayıda Çuvaşın yaşadığı Simbirsk vilayetinde de gerçekleşmesi üzerinde durulmuştur. Bu yerleşim birimlerinde halk, İslâma geçmelerine izin verilmesi için gerekli girişimlerde bulunmuş, ancak İslâma geçen halkın bu kesimine her zaman bürokratik birçok engel çıkarılmıştır.⁴⁶

Kazan'da Ruhani Akademi profesörleri, piskoposluk misyonerleri ve diğer görevliler tarafından İslâma ve bölge halkının geleneksel dinine karşı faaliyet yürütmek amacıyla özel bir bölüm kurulmuştur. 1905'te "Yabancılar Misyoner Kongresi" (*Sezd inorodçeskih missionerou*) yapılmış, kongrede Hristiyan yabancıların İslâma ve geleneksel dine geçişin engellenmesi konusu etraflıca görüşülmüştür.⁴⁷ Kongrede çeşitli konular yanında Kazan bölgesinde ezici çoğunluğu, yabancılar olarak nitelendirilen gayri Rus unsurların oluşturduğu, bunların hemen hepsinin Hristiyanlık hakkında eksik, karışık ve belirsiz tasavvurlara sahip olduğu, İslâma ya da kendi geleneksel inanışlarına eğilim gösterdikleri üzerinde durulmuştur. Kazan Piskoposluğunun sorumlu olduğu bölgede XX. yüzyıl başında 704682 Müslüman, 30000 Rus Ortodoksluğundan ayrılan Hristiyan Çuvaş, Tatar ve diğerleri, 15000 kadar da geleneksel inanışını muhafaza eden kimse bulunmuştur. Geleneksel inanışını sürdürenlerin 7800'ünü ise Çuvaşlar oluşturmuştur.⁴⁸

Çuvaşlar arasında XX. yüzyıl başlarında da İslâmın yayılması süreci işlemiştir. Çarlık Rusya'da "dini hoşgörü" hakkında yayınlanan 1905 yılı kararnamesi Hristiyan ve geleneksel inanışını muhafaza eden Çuvaşlar ve Tatarlar arasında İslâm propağandasının artmasına yol açmıştır. Bu ortamdan yararlanan imamlar açıkça İslâmı tebliğ etmeye başlamış, Orenburg Müftülüğü adına Hristiyan Türklerin İslâma geçme taleplerini içeren basılı formlar dağıtmıştır. Çeşitli kesimden halk Rus Ortodoksluğundan kendi kayıtlarının silinmesi, seçtikleri İslâma kendilerinin kaydettirilmesine izin verilmesi isteğiyle dilekçelerle başvuruda bulunmuştur. Bu konuyla ilgili olarak 1906 yılında Samara Çuvaşlarının yazdıkları dilekçelerde şunlar dile getirilmiştir: "Biz çoktandır Hristiyan değiliz, biz-

45 Bkz. Braslavskiy, 28-30.

46 Bkz. Braslavskiy, 31.

47 Bkz. Braslavskiy, 32.

48 Bkz. Koblov, 1459-1461; Denisov, 239; Braslavskiy, 32-33.

ler Müslümanız. Muratbaki, Yunus, Yusuf olarak adlandırılınz, vesikalarda isimlerimizi İvan, Peter v.b. olarak yazıyorlar. Biz ana sütüyle İslâm öğretisini aldık (doğuştan Müslümanız) ve Hristiyanlık hakkında hiçbir bilgimiz yoktur. Bizler Müslüman olarak kaldık. Bizler Müslüman olduğumuz için kiliseye gitmiyoruz, camilere ise bizim (İslâma) dönmemizden korktukları için imamlar sokmuyor.* Bu suretle Tanrının mabedinden mahrum ve iman işlerinde yalanla yaşamak zorunda kaldık. Atalarımızın Kazan Tatarlarından İslâmı kabul ettikleri zamandan itibaren bizim Çuvaşça anadilimiz kayboldu ve bunun yerine İslâm dili bize geçti. Biz bu İslâm dilini kendi aramızda ve aile içinde de konuşur hale geldik. Âdetlerimiz, geleneklerimiz, evdeki bütün mefruşat, döşeme, elbiselerimizin şekli de tamamen Tatarlarınkiyle aynı olmaya başladı ve bundan sonra dışarıdan bakıldığında biz onlardan hiçbir surette ayırt edilemiyoruz⁴⁹. Geleneksel Çuvaş dinine mensup oldukları ileri sürülen Çuvaşlar da şunları belirtmiştir: “Biz, ailemizin fertleri hiçbir zaman, geleneksel dinimizin hiçbir törenini icra etmedik, şimdi de icra etmiyoruz. Çünkü eski geleneksel din hakkında belli bir anlayışımız yoktur. İslâmın kuralları içinde doğduk, büyüdük ve bu dinin inanç esaslarına sıkıca bağlanarak terbiye edildik. Müslüman halk arasında yaşıyoruz onlarla aynı inançta olduğumuz gibi, diğer Müslümanlarla da aynı biçimde giyiniyoruz. Müslüman adlarla adlanıyoruz, onlar gibi hayatımızı sürdürüyoruz. Onlardan hiçbir şeyde ayrılmıyoruz. Dışardan görünümümüz nasılsa ismimiz de öyledir.”⁵⁰

Genellikle XX. yüzyılın başlarında Çuvaşların yaptığı bütün bu başvurular aynı idi. Sonraki yıllarda da benzer içerikte başvurular yapılmış, hiçbir zaman bu bölgedeki Çuvaşlar kendilerini inanç bakımından Tatarlardan farklı görmemiştir. Tarihi belgelere göre XVIII. yüzyılda ve XIX. yüzyıl başında da benzer başvurular gerçekleşmiş, bunlarla Çuvaşlar atalarının, dedelerinin dinine varis olduklarını kabul etmiş ve ona inanmalarına izin verilmesini istemiştir.⁵¹ Bu başvurular Kilise yetkilileri tarafından hemen uygun görülmemiş, çeşitli engellemeler ortaya çıkartılmıştır. Rus Ortodoks Kilisesi Piskoposluk yönetimi bu dönemde İslâm propagandasına karşı faaliyette bulunmak, Hristiyan yabancıların İslâma ve geleneksel inancına dönmelerini engellemek, Kazan bölgesinde Hristiyanlığı kalıcı biçimde yaymak için çeşitli tedbirler almıştır. Bu doğrultuda, merkez misyoner teşkilâtları açılmış, özel misyoner kütüphaneler oluşturulmuş, misyoner dergisi çıkartılmaya başlanmıştır. Özellikle eğitim alanına önem verilmiş kilise okulları bünyesinde misyoner guruplar oluşturularak piskoposluğun misyoner sayısı da artırılmıştır.

Misyoner çevrelerin XIX. yüzyıl boyunca Simbirsk, Kazan, Saratov vilayetlerindeki Çuvaşların Tatarlara yakın olarak yerleşmiş olması konusundaki duy-

* Kayıtlarda Hristiyan olarak belirtilen bu kesimin mescitlere (cami) gitmesi, Müslüman olduklarını söylemesi Kilise ve sivil idare tarafından “dönme hareketi” olarak değerlendiriliyordu. Bu dönme hareketinde aracılık yapan Müslümanlar ise çeşitli tarihlerde yayınlanan fermanların bir gereği olarak ağır biçimde cezalandırılıyordu.

49 N.V. Nikol'skiy, “Kratkiy konspekt po etnografii Çuvaş”, İOAIÉ, Kazan 1911, XXVI, S. 6; “Kratkiy konspekt po etnografii Çuvaş”, 590.

50 Nikol'skiy, “Kratkiy konspekt po etnografii Çuvaş”, 590-591.

51 Nikol'skiy, “Kratkiy konspekt po etnografii Çuvaş”, 591.

dukları endişe gerçekleşmiştir. Bu yakınlık Çuvaşlar arasında İslâmın yayılması için gerekli bütün şartları oluşturmuştur. Bu konuda, Papaz A. Pçelov şu bilgileri vermiştir: “Bir dizi Çuvaş köyünde misyoner faaliyetlere karşı tehlike gözükmemektedir. Bazı köylerde İslâm hâkim olmakta, buralarda İslâm propagandası olağanüstü başarıya ulaşmaktadır. Bu köylerin coğrafi, ekonomik durumu her gün Çuvaşların arasına Tatarların girmesini mümkün kılmakta ve burada İslâm propagandası için uygun ortamın oluşmasına imkân vermektedir. Bu köyler her taraftan Tatar köyleriyle çevrilidir. Çuvaş köylerinin Tatarlara ekonomik yönden bağlı oluşu İslâmın yayılmasını müsait hâle getirmiştir. Bilindiği gibi Çuvaşlar çok eski tarihlerden beri tarımla meşguldür, onlar arasında tüccarlar, zanaatkarlar yoktur. Çuvaşlar topraksız olamaz. Eğer onların toprağı az ise, o takdirde çoğu hâlde komşu köy sakinlerinden kiralârlar. Çuvaş halkı köylerde genellikle tarım, Tatarlar ise daha çok zanaat işleriyle (terzilik, kunduracılık, tüccarlık, saatçilik, dülgercilik, boyacılık v.b.) uğraşır. Bundan başka bu köylere kendilerine İslâmı tebliğ görevi üstlenen Tatarlar da gider. Tatarlar kabile yakınlığı bulunan diğer halkların seçkin ve zenginlerini kendi öğretilerinde toplamaya gayret etmekte, Çuvaşlar da onları otorite sahibi insanlar olarak değerlendirecek onlara benzemeye çalışmaktadır. Ruhânîlere ait haberlere göre bütün Çuvaşlar Ortodoks Hristiyan sayılıyordu, vaftiz esnasında onlar Hristiyan adları alıyor, fakat çoğu gizlice Müslüman oluyor ve aynı zamanda Tatar isimleri taşıyordu. Bu durumda onlar sert önlemlerin uygulanmasından korktukları için birkaç asır boyunca İslâma bağlı olduklarını açıkça söylemeye cesaret edemiyor ve bu nedenle hükümete resmen İslâma geçmek için izin verilmesi ve Müslüman mahallesi oluşturulması konusunda müracaatta bulunuyorlardı.”⁵²

« Piskoposluğun yayın organlarında çoğu zaman Rus Ortodoks Misyonerleri şunları kaydetmiştir: “Kazan vilayetindeki geleneksel dinini muhafaza eden Çuvaşlar Müslüman Tatarlara komşu olarak yaşamaktadır ve onlarla sıkı temasları vardır; onlar birbirlerine misafirliğe gider. Vaftiz olmayan Çuvaşlardan çok azı Tatarca konuşamaz, Çuvaşların çoğu Tatarcayı özümsemiş ve benimsemiştir, onları gerçek Tatarlardan ayırmak da zordur. Tatarlarda din duygusu güçlü biçimde gelişmiştir. Onlar kendi inançlarını yayma konusunda da gayretlidir ve Çuvaşları kendi dinlerine çevirmeye gayret ederler, ki bu çok zor da değildir. Tatarlar bunu gerçekleştirirken şu sözleri söylerler: Siz Hristiyan değilsiniz, sizin inancınız bizim inancımıza benzemektedir, bu nedenle sizin İslâma geçmeniz daha kolaydır.”⁵³ XIX. yüzyılda Hristiyan ya da Hristiyan olmamış Çuvaşların bir kısmı, Tatarlara komşu olarak yaşayan Mariler ve Udmurtlar gibi, İslâmı kabul ederek Tatarlaşmıştır.⁵⁴

Müslüman Tatarlar gayri Rus usurlar arasında İslâm propagandası yapmaya önem vermiş ve her türlü imkânı değerlendirmek istemiştir. Özellikle Hristiyan Tatarlar ve Çuvaşlar arasında bu propagandalar etkili olmuş, Hristiyan

52 Braslavskiy, 33.

53 Braslavskiy, 33-34.

54 Bkz. M. Maşanov, “Sovremennoe sostoyanie Tatar-Muhammedan i ih otnoşenie k drugim inorodtsam”, **Missionerskiy sezd v Kazani**, Kazan 1910, 246.

Tatarlardan ve Çuvaşlardan İslâma geçenlerin sayısı artmıştır.⁵⁵ Nikolskiy 1911 yılında Tatar-Çuvaş köylerinde, hatta Çuvaşların çoğunlukta bulunduğu köylerde Çuvaşların üzerinde Müslüman Tatarların yaşam tarzının hâkim olduğunu belirterek; kıyafetleri kadar Çuvaşların yaşamının da Çuvaşlardan çok Tatarlara benzediğini, Çuvaşların dilinde çok sayıda Tatarca söz ve ifadelerin bulunduğunu vurgulamıştır. Bunun yanında Rus, Tatar ve Çuvaşların beraber yaşadığı köylerde de Tatarların Çuvaşlar üzerinde Ruslardan daha çok etkisinin olduğunu, bunun nedeninin onlar arasındaki dil yakınlığından kaynaklandığını kaydetmiştir.⁵⁶ Çuvaşların yaşadığı birçok yerleşim yerinde bu durum 1905 yılına kadar devam etmiş, 17 Nisan'da "Vicdan Özgürlüğü Kararnamesi" ilân edildiğinde Samara vilayetindeki Hristiyan Çuvaşların bir kısmı açıkça kendilerinin İslâma bağlı olduklarını açıklamış ve bazı aileler de Hristiyanlıktan İslâma geçme konusunda izin istemiştir. Onlar izinsiz olarak mabet ve okullar açmaya başlamış, bu okullarda Tatar öğretmenler eğitim vermiş, okulun ve caminin harcamaları, dinî literatürün masrafları ise Orenburg'dan temin edilmiştir. 17 Nisan Kararnamesinden ve 17 Ekim Manifestosundan sonra ortaya çıkan 1905 yılının yeni hareketleri İdil bölgesindeki Çuvaşlara ve diğer yabancılara da nüfuz etmiş, onlar arasında İslâm yayılmıştır. Simbirsk, Samara, Ufa, Kazan vilayetlerinde ve bu vilayetlerin köylerindeki Çuvaşlar arasında takip eden iki yıl zarfında, önceleri gizli ve ihtiyatla sürdürülen İslâm propagandası artmıştır. Propagandistler Çuvaşlara yakın köylerdeki Tatarlardan oluşmuş, onların faaliyetleri sonucunda yalnızca geleneksel din mensubu Çuvaşlar değil, vaftizli Çuvaşlardan da yüzlercesi, hatta binlercesi İslâma geçmiştir. Geçmişte Çuvaşlar Rus Ortodoksluğunu yalnızca görünüşte benimsediği için küçük bir İslâm etkisi bu Çuvaşların inancını İslâmla değiştirmelerine yetmiştir.⁵⁷ Tatarlar XX. yüzyılın başlarında eğitim faaliyetlerini artırmış, dini içerikli eğitim veren okullar açmıştır. Tatarlar İslâma geçen Çuvaşlar arasında da dinî eğitim veren okulların açılmasına yardım etmiş, böylece onlar Çuvaşların İslâmı öğrenmesine ve İslâmın onlar arasında yerleşmesine hizmet etmiştir.⁵⁸

Çuvaşlar XX. yüzyılın başında daha bilinçli hareket etmeye başlamış, Rus Ortodoks Kilisesine ve din adamlarına karşı tavrı almıştır. 1905 yılında eğitimli Çuvaşlardan küçük bir gurup ortaya çıkmış, bunlar 1906 Ağustosunda "Çuvaşların Eğitimi Meselesine Dair Bir Faaliyet Topluluğu" (*Krujok deyateley po obrazovaniyu Çuvaş*) adıyla bir cemiyet kurmuş, cemiyetin yayınladığı yazılar genellikle Rus Ortodoks Ruhânîlere karşı yöneltilmiştir.⁵⁹ Bu yazılarda Müslüman Tatarlarla komşu olarak yaşamakta olan Çuvaşların Tatarlaşmasını gerçekleştiren Müslüman din görevlilerine hiç bir söz söylenmemiştir. Bu yazılar Hristiyan ruhanîlerine ve misyonerlerine Çuvaşların duyduğu güvenin sarsıldı-

55 Bkz. Maşanov, 253-262.

56 Nikolskiy, "Hristiyanstvo sredi Çuvaş...", 202-203.

57 Bkz. İ.Ya.Yakovlev, **Kratkiy oçerk Simbirskoy Çuvaşskoy uçitelskoy şkolı**, Simbirsk 1908, 13; Maşanov, 237, 264; **Missionerskiy s'ezd v Kazani**, 662, 666-669, 680.

58 Maşanov, 267.

59 Braslavskiy, 35.

ğını, onların İslâm cephesine yönelmesine ve gerçekleri Tatar imamlarında aramalarına sevk ettiğini göstermiştir.⁶⁰

İçişleri Bakanlığı Kont A.P. İgnatıyev'in başkanlığında 1910'da İdil bölgesindeki Tatar Müslüman etkisini önleyecek tedbirleri plânlamak amacıyla düzenlenen konferansta Müftiyat, Müslüman olduklarını söyleyen, fakat etnik bakımdan Tatar olmayan diğer gayri Rus unsurların Tatarlaşmasına katkıda bulunan "yapay bir İslâm merkezi" olarak nitelendirilmiş ve Müftiyatın gücünün kısıtlanması önerilmiştir. Bakanlığın bu kısıtlamayı gerçekleştirmek amacıyla kullanmayı düşündüğü araçlardan bazıları, müftülerin hükümet tarafından atanma uygulamasının sürdürülmesi, verasetle ilgili meselelerin devletin yetki alanına devredilmesi ve Orenburg Müftiyatının etnik değil, bölgesel coğrafi ölçüt temelinde küçük birimler ihdas edilmek suretiyle adem-i merkezîyetinin sağlanması olmuştur.⁶¹

Hristiyan Çuvaş ve Tatarların İslâma geçiş nedenleri olarak onların Tatar Müslümanlarla kan bağının, dil birliğinin bulunması, İslâm propagandasının artması ve yoğunlaşması gösterilmiştir.⁶² Özellikle XX. yüzyılın ilk yıllarında Müslüman Tatarların oluşturduğu "İslâmî tebliğ heyetlerinin" Hristiyan Çuvaş ve Tatar çocuklarının medreselerde okumalarını sağlamaları da bu dönemde bölgedeki Hristiyan Çuvaş ve Tatarların İslâma geçişinde etkili olmuştur.⁶³ Rus Ortodoks Kilisesinin ve devlet idaresinin Çuvaşların İslâma geçişini engellemek için aldıkları birçok önleme rağmen, bunların İslâma geçişi devam etmiştir. Hristiyanlıktan ayrılarak İslâma geçen Çuvaşlar zamanla Tatarlaşmaya, kendi dillerini unutarak Çuvaş aksanı ile Tatarca konuşmaya, ayrıca onlar arasında birçok Çuvaşça kelime Tatarca şeklinde biçim değiştirmeye ya da Çuvaş örf, âdet, geleneklerini ve kıyafetlerini korumak suretiyle diğer hususlarda Tatarlara benzemeye başlamıştır. Bu türden Çuvaş köyleri arasında örnek olması bakımından Sviyajsk kazası Kiksarı köyü, Tsivilsk Kazasındaki Balşoye Tyaberdin ve Kurbaşı köyü, Stanye Tyaberdin köyü, Baybatıreva köyü Novo-Şimkusinski gibi yerleşim birimleri gösterilebilir.⁶⁴

Rus Ortodoks misyonerler, Kazan bölgesinde sosyal ve politik hayatı, buna katılan Müslüman halkın belirlediğine işaret etmiş, bölgedeki Müslüman Türklerin zorla Hristiyanlaştırılmaktan endişe duyduklarını belirtmiştir. Kendi haklarının çiğnendiğini durmadan dile getiren Tatarlar bütün güçleriyle İslâma bağlı olanların sayısını artırmaya çalışmıştır. 1897 yılı sayımlarına göre Kazan vilayetinde 675419 Tatar vardı. Bu sayıya İslâma geçmiş bütün Çuvaşlar da dahildi. Çuvaşların bu kesimi ise Tatarlaşıyordu ve kendilerini Tatar olarak tanıtıyordu. Simbirsk vilayetinde gayri Rus Hristiyanlar üzerinde İslâmın etkisi Kazan vilayetindeki gibi değildi. Ancak Buinsk ve Simbirsk'te bazı köylerdeki Hristiyan Çuvaşlar yalnızca İslâma geçmemiş aynı zamanda tümüyle Tatarlaşmıştı. Onlar, Tatarca konuşuyor ve Tatarlar gibi giyiniyordu. Bu merkezler Buinsk, Çepkasi,

60 Braslavskiy, 36

61 Rorlich, 58-59.

62 Bkz. Maşanov, 239-240; Braslavskiy, 36.

63 Bkz. Rorlich, 80-81.

64 Braslavskiy, 36.

İlmeteva, Şaymurzina, Trehbaltayeva ve diğer bazı birimlerdi. Bu yerleşim birimlerindeki Çuvaşlar Kazan vilayetinde zaman zaman ayrılık hareketi içinde Hristiyan Tatarlarla kendilerinin İslâma bağlanmalarına izin verilmesi için dilekçeyle başvuruda bulunmuşlardı. Fakat onlar böyle bir izin alamamışlarsa da, nüfus kütüklerinde Müslüman isimleriyle kaydedilmişlerdi. Onların resmi olarak tescil edilen mescitleri (cami) yoktu, ancak her köyde resmen atanmayan imamların görev yaptığı mescitler vardı. Tatarlaşmış Çuvaşlar, kökeni Müslüman-Tatar olanlardan daha fanatik davranıyordu. Kökeni Çuvaş olan Buinsk Tatarları sayıma karşı çıkıyor, sayım görevlilerini kovuyordu. Bu sayımların bilgileri, Kazan vilayetinde Tsvilsk; Tetuş kazalarının, Simbirsk vilayetinde, Simbirsk ve Buinsk kazalarının, kısmen de Samara, Saratov vilayetlerindeki Çuvaşların İslâma eğilimli olduklarını, mescitleri ziyaret ettiklerini ve Tatarca konuştuklarını destekliyordu.⁶⁵

Çuvaşların İslâmlaşmasında Tatar tebliğcileri ve Tatarlara yakınlıkları yanında onların faaliyet gösterdikleri eğitim kurumları da etkili olmuştur. İdil boyunda 1771'de Kazan'da Ahund ve Ananayev medreseleri, 1780'de Emirhanov'un evinde, Kaşkar, Menger, Saba ve bir dizi başka köyde medrese açılmıştır. Genellikle medreselerin programlarında dini eğitime ağırlık verilmiştir. Bu medreseler XIX. yüzyılın sonu ve XX. yüzyılın başlarına kadar genellikle "kadimci" adı verilen metoda bağlı kalmış, belirtilen tarihlerde artık "ceditçi" adı verilen anlayış ortaya çıkmış ve bundan sonra Kazan ve Simbirsk vilayetlerinde "ceditçi medreseler" hızla yayılmıştır.⁶⁶ Çuvaş yerleşim yerlerinde de medreseler ve mektepler bulunmuş, faaliyet göstermiştir. Tsvilsk ve Çeboksarı kazalarında kayıtlarda, 1889 yılından 1905 yılına kadar, Agzegitov köyünde tek bir medresenin ve 9 mektebin bulunduğu işaret edilmiştir. Yine bu bilgilere göre Buinsk kazasındaki köylerde 25 mektep faaliyet göstermiştir. Çeboksarı, Tsvilsk ve Buinsk'te dinî okullarda, 34 mektepte ve 1 medresede 925 erkek ve 227 kız çocuk eğitim görmüştür. Yine Çuvaşistan'da Şıgırdan'da 8 mescit yanında beş mektep bulunmuş, burada çocuklar okutulmuş, genellikle okumayazma bilen imam ve diğer kimseler öğretmenlik yapmış, imamın hanımı da kız çocuklarına eğitim vermiştir. XX. yüzyıl başında sosyal ve ekonomik şartların bir gereksinimi olarak ilk seküler okullar ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu okullar mektep ve medreselerden ayrılmış çocuklara daha çok seküler eğitim vermiş, memur yetiştirmeyi hedeflemiştir.⁶⁷

Çuvaşlar böylece belli belirsiz İslâma geçmiştir. Rusya halklarının sayım analizleri XIX. yüzyıl sonunda Rusya'da Çuvaşların 15 vilayette (*guberniya*), 4 *oblast* ve 55 kazada (*uezd*) toplam 998698 kişi olarak yaşadığını göstermiş, onlar arasında Çuvaş halkının tarihini araştıran meşhur Nikolskiy'nin verdiği bilgilere göre Çuvaşlardan İslâmı kabul edenler de yer almıştır.⁶⁸ Buna göre

65 Braslavskiy, 37.

66 Braslavskiy, 39-41.

67 Braslavskiy, 41-42.

68 Bkz. Nikolskiy, "Hristiyanstvo sredi Çuvaş...", 194-201; Nikolskiy, "Kratkiy konspekt po etnografii Çuvaş", 523-524.

İslâma bağlı olan Çuvaşlar XIX. yüzyılın sonu XX. yüzyılın başında Kazan vilâyetinin Tsvilsk, Çeboksarı ve Yadrinsk kazalarındaki temel Çuvaş kitesinin yaşadığı bölge dışında bulunmuştur. Bu sayımdan önceki tarihlerde İslâmı kabul ederek Tatarlaşanların sayısı ise tespit edilememiştir.

Orta İdil bölgesinde Türkler arasında Pantürkizm, Panislâmizm ve Panturanizm gibi dinî-politik düşünce akımları belirgin biçimde etki göstermiştir. Çuvaşistan'da Tsvilsk, Çeboksarı, Yadrinsk ve Buinsk gibi yerleşim yerlerinde dinî temsilcilerin, idarecilerin ve halkın bölgede yaygın olan çeşitli fikrî ve siyasî akımlara katılımları hakkında elimizde çok sağlıklı bilgi ve belgeler bulunmasa da, muhtemelen bölgedeki fikrî ve siyasî akımlara bölgedeki birçok Türk gibi Çuvaşistan'da da kayıtsız kalınmadığı, aktif katılımcıların bulunmuş olabileceği düşünülmelidir. Çuvaşlarla Tatarların yakınlaşması ve Çuvaşlar arasında İslâmın yayılması süreci SSCB'nin kurulmasına kadar devam etmiştir. SSCB ile birlikte dinle ve dini kurumlarla büyük bir mücadele başlatılmıştır. Bu dönemde bütün SSCB sınırları içerisinde yaşayan topluluklara karşı dinsizleştirme ve ateizm propagandası uygulanmıştır. Sovyet İdaresinin kurulduğu ilk yıllarda devlet politikasının ve propagandasının esas vurgusu bütün Sovyetler Birliği'nde İslâmın mevcudiyetini teşhir etmek, "*Pantürkizm*" ve "*Panislâmizm*" ideolojisinin tesirinden kurtulmuş olarak Müslüman halkların millî kültürlerinin gelişmesine ayrı bir önem verildiğini göstermek olmuştur. Bunun sonucunda bir kısım din uleması Sovyet İdaresini tanımaya hazır hale gelmiştir. Birçok çağdaş araştırmacı, aynı zamanda Müslüman din adamları ihtilâl sonrası ilk yıllarda Müslümanların mabetlerinde ibadetin sınırlandırılmadığını ve Sovyet idaresinin bunu yasaklamadığını kabul etmiştir. Sovyet devleti bu yıllarda çeşitli bölgelerde yayılmış olan İslâma karşı tutumunu, ihtilalle kazandığı imkânları sağlama ve çalışan kitleler meselesine tutumunu politik bakımdan hareket ederek ortaya koymuştur. Bu durum göz önünde bulundurularak İslâmın yaygın olduğu bölgelerde dinî tezahürlerle mücadelede büyük dikkat gösterilmesi emredilmiştir. Onlara karşı mücadelenin doğrudan dini inkarla değil, okur yazarlığı yaymakla, okullar, kulüpler açmakla ve bir dizi başka tedbirle mümkün olabileceği kabul edilmiştir. Bu yöndeki uygulamalar Sovyetler dağılıncaya kadar olayların akışına göre, şiddetli ya da yumuşak biçimde uygulanmıştır. Sovyetlerin dağılma sürecinin belirtilerinin ortaya çıktığı 1980'li yıllarda "*Din ve Vicdan özgürlüğü*" hakkındaki kanunların hayata geçirilmesi yönündeki ilk adımlar atılmış, 1988-1996 yıllarında devletin dine karşı politikasında değişiklikler olmuş, sosyalizmi kurma ve gerçekleştirme beklentileri arasında büyük kopma gerçekleşmiştir. Din, bu ortamda legal olmayan ancak kurumları bulunan tek müessese olmuş, hatta resmî ideoloji karşısında yer almıştır. Bu durumda ateizme yönelim nasıl doğalsa dine yönelim de doğal hâle gelmiştir. Hükümetin aldığı tedbirler yanında 1 Ekim 1990 tarihinde "*dini teşkilatlanma ve vicdan özgürlüğü*" hakkındaki kanunun Çuvaşistan'da kabul edilmesiyle Çuvaşistan ASSR'de Din İşleri Komitesininin kayıtlarına göre bu yılın Ekim ayında Müslümanların dinî teşkilatları tescil edilmiş ve camiler açılmaya başlanmıştır.⁶⁹ SSCB'nin 1991 yılında dağıl-

69 Braslavskiy, 75.

masıyla Rusya Federasyonu oluşturulmuş, bu Federasyon din ve devlet işlerini birbirinden ayırmak suretiyle, din ve vicdan özgürlüğü çerçevesinde Müslüman halk topluluklarına da bazı imkânlar sunmaya başlamıştır.

3. Günümüzde Rusya Federasyonunda Çuvaşlarda İslâm

Rusya Federasyonunda yer alan Çuvaşistan Özerk Cumhuriyetinde yaşayan Müslüman kesim daha çok Çeboksarı, Kanaş, Şümerla, Novoçeboksar, Batirevski, Komsomolski ve Şemürşinski'de yaşamaktadır.⁷⁰ Çuvaşistan'da yaşamakta olan Müslümanların dini ihtiyaçlarını karşılamak, onları bilgilendirmek ve onlar arasında dayanışmayı sağlayabilmek amacıyla 1994 Mayıs'ında Çuvaşistan'da ilk defa Çuvaşistan Cumhuriyeti Müslümanları Merkez Dinî İdaresi (*Sentralnoye Duhovnoye Upravleniye Musulman-SDUM*) kurulmuştur.* Bu idareyi, başkanlığını müftünün yürüttüğü, 2 muhtesib, bir tam yetkili temsilci ve 3 imamın görev aldığı yedi kişiden oluşan bir komisyon yürütmektedir. Çuvaşistan Müslümanlarının Merkez Dinî İdaresi Batirevskiy rayonunda Şıgırdanda bulunmaktadır. Dinî İdare Çuvaşistan'ın devlet organlarıyla irtibat kurmakta, Anayasa komisyonu ve Rusya Federasyonu Başkanlığı toplum temsilcisi üyeliğinde yer almakta ve aynı zamanda Mecliste dinî meselelerle ilgili komisyona da üye bulunmaktadır.⁷¹

Merkez Dinî İdarenin üyeleri çeşitli girişimlerde bulunarak Çuvaşistan Müslümanlarına hizmet sunmakta, yeni camilerin açılmasına büyük katkılar sağlamakta, çeşitli şehir ve rayonlarda kültür merkezleri kurmak suretiyle halkın arasında İslâmın yayılmasına ve korunmasına önem veren faaliyetleri gerçekleştirmeye çalışmaktadır. Çuvaşistan'da 1997 yılının başından itibaren 24 cami ve 30 Müslüman *prihodu* (cemaat) faaliyete geçmiş ve yetkili kurumlarca tescil edilmiştir.⁷² Camiler dinî ibadetlerin icrası yanında din eğitiminin yapılabileceği bir mekân olarak da kullanılmaktadır.⁷³ Bunlardan başka genel eğitim veren okullarda idareyle yapılan anlaşmalar uyarınca Urmayeva, Tokayeva, Poleviye Bikşiki ve Çeboksarı'da imamlar dinî konferanslar düzenlemektedir. Mekteplerin programında Kur'an öğretimi, İslâmın ve imanın şartları, Arapça öğretimi yer almakta, bu amaçla Müslümanların Merkez Dinî İdaresi yayın faaliyetlerini genişletmektedir. Dinî muhtevalı periyodik dergiler, gazeteler, broşürler yayınlamakta, Rusça, Tatarca ve Çuvaşça "Kur'an", "İslâmın ve İmanın şartları", "İslâmın Temeli", "Günümüzde İslâm", "Allah'ı Seviniz" gibi isimlerle dinî

70 Braslavskiy, 9.

* SSCB'nin dağılmasından sonra çeşitli merkezlerde dinî idareler kurulmuştur. Günümüzde Çuvaşistan'da Müslümanlara ait iki dinî idare bulunmaktadır. Bunlardan birincisi; SDUM Moskova müftüsü T.Tadcuddin'in vekili olarak görevlendirilmekte ve Moskova'ya bağlı olarak görev yapmaktadır. Diğeri ise Tataristan Müftüsünün vekili olarak Çuvaşistan'da bulunmaktadır. (Bkz. İ.A.Nogin - E.M.Mihail, "Musulmane v Çuvaşii: Peoblema i sujdeniya", **XXI Nauçnaya studençaskaya konferentsiya**, Çeboksarı 1997, 45).

71 Braslavskiy, 76.

72 Braslavskiy, 4.

73 Bkz. Braslavskiy, 80-81.

içerikli eserler yayınlamaktadır. Çuvaşistanda Müslüman halk arasında din eğitimi almak isteyenlerin sayısı günden güne artmaktadır.⁷⁴

Çuvaşistan'da yaşayan başka milliyetlerin İslâmla teması oldukça sınırlı kalmaktadır. Çuvaşlardan ve Ruslardan günümüzde İslâmı kabul etme olayı çok değildir. Ancak Çuvaşlardan çeşitli etkilenme yoluyla İslâma karşı ilgi artmakta, hatta İslâmı din olarak seçenler bulunmaktadır. Çuvaşlardan bir çoğunun kendisini Rus Ortodoks Kilisesine uzak gördüğü de belirtilmektedir. Bazı Çuvaşlar Kiliseye tepkilerini vaftizli olmalarına rağmen "biz eski dinimiz üzereyiz" ya da "biz ateistiz" şeklinde ifade etmektedir. Kültürlü ve aydın Çuvaşlar'ın bazıları; "ben vaftiz olmadım, çocuklarımı da vaftiz ettirmedim. Çocuklarım yetişkin olduklarında kendi kararlarını versinler. Onlar isterlerse vaftiz olsunlar. Ama ben vaftiz olmayacağım"⁷⁵ şeklindeki bir açıklamayla Rus Ortodoks Kilisesine karşı tavrını açıkça dile getirmektedir. Yine bazı aydın ve kültürlü Çuvaşlar bu konuda; "Bizde dini alanda büyük bir boşluk var. Bizim önümüzde iki seçenek var. Bunlardan biri atalarımızın dinine, eski inanışlarımıza dönmek, diğeri genelde bütün Türklerin kabul ettiği dine girmek, yani Müslüman olmak. Fakat Bizim Çuvaşlardan Müslüman olanlar hep Tatarlaşıyorlar. Çuvaş dilini ve Çuvaşlara has özellikleri, kısacası Çuvaş olduklarını unutuyorlar. Eğer bizim halkımız İslâmı kabul ederse ortada Çuvaşlar diye bir Türk boyu kalmayacaktır."⁷⁶ fikirlerini ortaya koymaktadır. Bu ifadeler bize Çuvaşların eski dinlerine, Hristiyanlığa ve aynı zamanda İslâma bakış açılarını göstermektedir. Buna göre Çuvaşlar Hristiyanlığa soğuk, İslâma ise sıcak bakmaktadır. Ama İslâm konusunda da ciddî endişeleri bulunmaktadır. Bu endişe onların kendilerine has millî özelliklerini koruyamama ve kimliklerini unutarak Çuvaşlıklarını kaybetme korkusudur.

4. Sonuç

Çuvaşlar İslâmı İdil-Bulgar devleti döneminden itibaren tanımaya ve kabul etmeye başlamıştır. Bulgar devletinden itibaren İslâmın Çuvaşlar arasında yayılması konusunda kaynakların verdiği bilgiler sınırlıdır. Bununla birlikte Çuvaşların Bulgar devletinde oldukça önemli sayıda kalabalık bir kitleyi oluşturduğu, bu kitlenin daha sonraki yüzyıllarda Altınordu ve Kazan Hanlığı idaresine girdiği göz önünde bulundurulursa, bu devletler bünyesinde yaşamını sürdüren Çuvaşların birçoğunun İslâmı kabul etmiş oldukları ve tarih içinde Çuvaşların İdil-Bulgar devleti döneminden başlamak suretiyle XX. yüzyıla kadar İslâmı kabul sürecinin devam ettiği ileri sürülebilir. Bu süreçte İslâmın Çuvaş kültürünü etkilediği de bir gerçektir. İdil-Ural bölgesinde genellikle; *İslâmın Tatarların, Hristiyanlığın da Rusların dini olduğu* şeklinde bir anlayış hâkimdir. Bunun yanında Çuvaşların yaşadığı bölgede, hem Tatarlar hem de diğer milletler tarafından *Tatar adı Müslüman, Müslüman adı da Tatar* adı yerine kullanılmaktadır. Bu nedenle İslâmlaşan Çuvaşlar kendi etnik kökenlerini Tatar sö-

74 Bkz. Braslavskiy, 82.

75 Çuvaş Devlet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türkolog Atner Huzangay ile 1999 yılında yapılan görüşmelerde dile getirilen düşünceler.

76 Çuvaş gazetecisi İlya İvanov ile 1999'da yapılan görüşmeden.

züyle açıklamakta, bu da onların zaman içerisinde Tatarlaşmalarına yol açmaktadır.

İslâmlaşan Çuvaşlar tamamiyle İslâm kültür dairesine girmiştir. Geleneksel inanışını sürdürenler ise İslâm kültüründen etkilenmiştir. İslâm kültürü Çuvaşlardan sözü edilen bu gurubun inanışlarında ve yaşam tarzında önemli izler bırakmış, onların din terminolojisini de etkilemiştir. Bu durum, geleneksel Çuvaş dinine geçen, İslâm din terminolojisinden bir takım elementlerin tespitiyle daha açık ortaya çıkmıştır.⁷⁷ İslâmın etkisiyle geleneksel dinli Çuvaşlarda yayılma imkânı bulan bu sözleri Aşmarin ve diğer bazı araştırmacılar şöyle göstermektedir: “*Tura Taala*” Yüce Tanrı (Allah Teala); “*Kiremet*” (Çuv.) tazim edilen ata ruhlarına verilen ad, “*keramet*” (Ar.) harika olay, ermiş insanlara atfedilen olağanüstü güç; “*bismille*”, “*besmelle*” veya “*semele*” (Çuv.) geleneksel dine ait törenlerde okunan dualara başlarken söylenen veciz söz, bismillah (Ar.) “Tanrının adıyla başlanım” anlamındaki ifade. Bu gruba “*masar*” (mezarlık), “*esrel*” ölüm ruhu (Azrail), “*şuytan*” kötü ruh (şeytan), “*apis*” Tatarca abız (Kur’an-ı ezbere bilen, hafız) ve benzer bazı sözler de dahil edilebilir.⁷⁸ Din terminolojisinde bulunan sözlerden başka Çuvaşların hayatında İslâm ile ilişkili bazı uygulamalar da İslâmın Çuvaş kültüründeki etkisini göstermektedir. Çuvaşların yemekten önce ve diğer işlerine “bismillah” diyerek başlaması,⁷⁹ Cuma gününü (*Ernekun*) mübarek gün kabul ederek kutlamaları ve geleneksel din mensubu Çuvaşlarda “*ırısem*” (iyiler, ermişler) adıyla bilinen evliya-ermiş kültürünün onlar arasında yaygın olması İslâmın geleneksel Çuvaş dini üzerindeki etkisiyle açıklanmaktadır.⁸⁰ Etnograflar, Çuvaşların yemek kültüründe de İslâmın etkisini göstermektedir. *Anatri* (aşağı) Çuvaşlarında yemeklerde at eti kulanma ve domuz etinin yasaklanması âdeti yaygındır. Bu uygulama *Anatri Çuvaşlarının* Müslümanlarla çok daha yakın ilişki içinde buldukları şeklinde bir varsayımaya götürmektedir. Rus alim ve seyyahı İ. Georgi XVIII. yüzyılda geleneksel dinini muhafaza eden Çuvaşların domuzdan öğrendiğini, onların bunu Tatarlardan (Müslümanlardan) kabul ettiğini bildirmektedir.⁸¹ Çuvaşların komşuları olan ve geleneksel inanışını sürdüren halkların -Mari, Mordva, Udmurt- inanışları üzerinde de İslâmın benzer etkileri yaptığı belirtilmektedir. Bu durum Bulgar Devleti’nin, daha sonra da Altınordu ve Kazan Hanlığı’nın kendi bünyesinde İslâm kültürünün tesirinden uzak kalamayacak bir çok Fin-Ugor halkını da barındırıyor olmasıyla açıklanmaktadır. Bu yüzden Mari, Mordva ve Udmurtların din terminolojisinde ve uygulamalarında da İslâm kültürünün izleri korunmaktadır.⁸²

77 Bkz. Denisov, 75.

78 Bkz. N.İ. Aşmarin, *Bolgarı i Çuvaşı*, Kazan 1902, 119-121; N.İ. Aşmarin, **Otgoloski Zolotoordnsskoy starını v narodnih verovaniyah Çuvaş**, Kazan 1921, 2-3.

79 Nikol’skiy, “*Hristianstvo sredi Çuvaş...*”, 189.

80 Aşmarin, **Otgoloski Zolotoordnsskoy...**, 34-35.

81 Denisov, 76.

82 Bkz. Denisov, 77.